

Bogna Derkowska-Kostkowska

Prasa jako źródło do badań nad kształtowaniem i funkcjonowaniem układu urbanistyczno-architektonicznego Bydgoszczy w czasach zaboru pruskiego na wybranych przykładach

słowa kluczowe: Bydgoszcz, zabór pruski, układ urbanistyczno-architektoniczny, badania, źródła, prasa

Włączenie Bydgoszczy w granice państwa pruskiego na mocy patentu rozbiorowego wystawionego 13 września 1772 r. przez króla pruskiego Fryderyka II sprawiło, że w nowej sytuacji polityczno-społeczno-gospodarczej struktura urbanistyczno-architektoniczna miasta zaczęła się intensywnie przeobrażać i rozbudowywać. Prowadzone systematycznie od wielu lat badania, między innymi przez autorkę niniejszego artykułu, w oparciu o materiały archiwalne przybliżają etapy rozwoju urbanistycznego oraz kwestie związane z krajobrazem architektonicznym Bydgoszczy. Interesującym elementem są również okoliczności towarzyszące kształtowaniu tkanki miejskiej, a także zagadnienia związane z funkcjonowaniem powstałego układu przestrzennego oraz wypełniającej go zabudowy. Podstawowe w zakresie rzeczonyj tematyki są zgromadzone w archiwach przede wszystkim akta miejskie, budowlane, techniczne i kartograficzne. Zachowane dokumenty posiadają nieocenioną wartość, bowiem umożliwiają rozpoznanie faktografii związanej z procesem tworzenia układu urbanistycznego oraz powstawania poszczególnych obiektów mieszkalnych i gospodarczych, użyteczności publicznej, sakralnych, industrialnych i innych (datowanie etapów budowy, ustalenie osób zaangażowanych w budowę, zapoznanie się z oryginalnymi projektami i ich ewentualnymi korektami). Jednak w zasobach archiwalnych nie zawsze znajdujemy wyczerpujące odpowiedzi na nurtujące nas pytania. Dlatego chciałabym niniejszym tekstem zwrócić uwagę na prasę codzienną jako interesującą, lecz zbyt

energiegeldesten Bestreben und Kraftanstrengung. Der verehrte Herr **Redakteur** lasse am 11. August in einer besonderen Mitteilung bekannt machen, dass die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einen **Wahl** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten.

Wachern man im **Stadtrath** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten.

Wachern man im **Stadtrath** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten.

Wachern man im **Stadtrath** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten.

Stadtrath am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten.

Stadtrath am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten.

Stadtrath am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten.

Stadtrath am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten. Alle Berichte werden in der **Stadtrath** der **Stadt** am **11. August** veröffentlicht werden, wobei die **Stadtrath** von den **Einwohnern** der **Stadt** einzuhalten.

Die Einweihungsfeier des neuen Rathhauses.

Nach dem feierlichen Programm vernehmen wir am 11. Ubr in den Räumen des alten Rathhauses die feierliche Einweihungsfeier des neuen Rathhauses. Die Feier wird von dem Bürgermeister geleitet und wird von den Einwohnern der Stadt teilgenommen.

Nach dem feierlichen Programm vernehmen wir am 11. Ubr in den Räumen des alten Rathhauses die feierliche Einweihungsfeier des neuen Rathhauses. Die Feier wird von dem Bürgermeister geleitet und wird von den Einwohnern der Stadt teilgenommen.

Nach dem feierlichen Programm vernehmen wir am 11. Ubr in den Räumen des alten Rathhauses die feierliche Einweihungsfeier des neuen Rathhauses. Die Feier wird von dem Bürgermeister geleitet und wird von den Einwohnern der Stadt teilgenommen.

Nach dem feierlichen Programm vernehmen wir am 11. Ubr in den Räumen des alten Rathhauses die feierliche Einweihungsfeier des neuen Rathhauses. Die Feier wird von dem Bürgermeister geleitet und wird von den Einwohnern der Stadt teilgenommen.

mało wykorzystywane źródło do badań nad powstawaniem i funkcjonowaniem struktury urbanistyczno-architektonicznej Bydgoszczy.

Gazety stanowią bardzo specyficzny materiał źródłowy, bowiem systematycznie wydawane, dzień po dniu przekazywały wiadomości bieżące, o tym, co się wydarzyło, dzieje się w dniu ich ukazania i co ma się zdarzyć w bliższej lub dalszej perspektywie. W przypadku szczególnie mnie interesującego przedziału czasu, obejmującego wiek XIX i lata do 1920 r., prasa okazuje się bardzo przydatnym źródłem informacji.

Kwerenda gazet codziennych jest żmudna i nie zawsze przynosi oczekiwane rezultaty, podobnie jak w przypadku archiwaliów. Jednak prowadzona konsekwentnie daje niekiedy zaskakujące wyniki. Artykuły i doniesienia prasowe, a także reklamy firm i ogłoszenia prywatne mogą ukierunkować poszukiwania, potwierdzić, uzupełnić, a czasem nawet zweryfikować posiadaną wiedzę. W przypadku układu urbanistycznego i zabudowy są źródłem danych na takie tematy, jak: miejskie inwestycje budowlane (budowy, remonty budynków i ulic będących w gestii miasta), działania prywatnych inwestorów (kupno/sprzedaż nieruchomości, rozbiórka domu, pożar zabudowy, wzniesienie kamienicy), nadanie lub zmiana nazwy ulicy, lokalizacja, zakres i czas działalności oraz dane własnościowe rozmaitych firm, warsztatów, sklepów czy lokali gastronomicznych. W gazetach zamieszczane były między innymi anonse, które obecnie pozwalają ustalić daty ukończenia budowy kamienic, a także opisy oddawanych do użytku budynków użyteczności publicznej, wydarzeń rozgrywających się w przestrzeni publicznej (gdzie, jak i z czym udziałem przebiegały). Pod koniec starego lub na początku nowego roku często publikowane były artykuły podsumowujące mijający okres, zawierające między innymi dane dotyczące kwestii budowlanych. Interesujące bywają teksty relacjonujące posiedzenia rady miasta, bowiem w niektórych pojawiają się zagadnienia związane z rozwojem przestrzennym miasta i realizacją budów finansowanych ze środków miejskich i rządowych. Składają się one na obraz działalności wydziału budowlanego bydgoskiego magistratu.

Przytaczając wybrane informacje na temat poszczególnych budynków, wydarzeń czy uroczystości, które uzyskałam podczas wybiórczo prowadzonych kwerend, obejmujących przede wszystkim bydgoską prasę codzienną, pragnę zwrócić uwagę na jej przydatność merytoryczną i tym samym na jej znaczenie tak dla badaczy historii lokalnej, jak i historii architektury i urbanistyki.

Kiedy rozpoznaje się strukturę zabudowy, interesującą kwestię stanowi jej wygląd oraz układ funkcjonalny. Dużą wartość w tym względzie przedstawiają publikowane na łamach lokalnej prasy artykuły odnoszące się do przeszłości miasta. Za przykład może posłużyć tekst opisujący wygląd ulicy Mostowej około 1841 r.

Jego autor o monogramach F.H. pisal:

Wir bieten Heute unseren Lesern eine kleine Abbildung dar, die sie gewiß interessiren wird: ein Bild der Danziger Brücke und der unteren Brückenstraße, wie sie sich in den 40er Jahren des vorigen Jahrhunderts präsentirten. Daß dies Bild, dessen Original wir Herrn Kommerzienrath Franke verdanken, genau und treu ist, ergibt sich ohne weiteres aus einem Blick auf das Teppepersche Gebäude linker Hand, das erst seit einigen Wochen niedergedrissen ist und das wir alle ja noch gekannt haben.

Bis in die 60er Jahre hinein war die Danziger Brücke das einzige größere, dem allgemeinen Verkehre dienende Verbindungsmittel der beiden Braheufer, und dem entsprechend ist sie zusammen mit der Brückenstraße derjenige Verkehrsweg zwischen Altstadt und Neustadt geblieben, der weitaus am stärksten benutzt wird; die Lage und sozusagen auch die historische Entwicklung hat das so mit sich gebracht. Die Gebäude der Brückenstraße haben in den letzten 40 Jahren alle mehr oder weniger ihr Aussehen geändert, sie sind umgebaut, erweitert oder erhöht worden. Das früher Herr Stadtrath Teschner, heute dem Kaufmann Herrn Moritz ephraim gehörige große Eckgebäude am Friedrichsplatz trägt sein jetziges stattliches Aussehen noch nicht seit allzulanger Zeit; vordem war es ein altes, plumpes, zweistöckiges Gebäude mit grünem Anstrich und spitzem Ziegeldach. Im Parterregeschoß befand sich seit unvordenklicher Zeit eine Materialwaarenhandlung (Albert Wiese, später Julius Heinrich), dann verwandelte der Konditor

§ Eine Stadtverordnungsung findet am nächsten Sonnabend statt. Auf der Tagesordnung stehen u. a.: Ein Antrag des Magistrats auf Bewilligung von 170 Mark zur Ausführung einer Gasleitung, sowie Aufstellung von zwei Laternen in der zu Schleienau gehörigen Verbindungstraße zwischen der Schul- und Rindenschloße. Antrag des Magistrats, zum Zwecke der Vergrößerung des Schulgrundstücks in der Brunnenstraße das den Galeswoschischen Erben gehörige Grundstück Galeswoschstraße Nr. 6 und 7 für den Kaufpreis von 24 000 Mark zu erwerben und die Kaufsumme aus der Schulmiete zu entnehmen; der Magistrat zieht keinen Antrag auf Ankauf von 500 000 Mark für Streckenerweiterung in der Rindenschloße. Neubau eines Fortbildungsschulgebäudes u. s. v. zurüd.

§ Moderne Neubauten. In der Langgassestraße fällt ein im Villenstil erbautes Gebäude dem Betrachter angenehm auf. Es ist dies das auf dem Grundstück Langgassestraße Nr. 127 neuerbaute Wohnhaus des Herrn Karl Wolff. Im Innern wie im Aeußern ist für eine einfache, aber vornehme Ausstattung Sorge getragen. Es enthält außer den sehr geräumigen Kellern, welche mit der malenden gewöhnlichen Tadel nach Schwedens System versehen sind, zwei herrschaftliche Wohnungen von 8 Zimmern und allen Nebenstellen. Die Wohnungen eignen sich durch eine sehr bequeme und praktische Anlage der Zimmer untereinander aus. Das Projekt ist von dem Architekten Karl Bergner hier gefertigt, welchem auch die Ausleitung übertragen war. Die Mauer- und Zimmerarbeiten sind von Herrn Maurermeister Verandaowski, die Schlofferarbeiten von Herren Weier und Janda, die Klempnerarbeiten von Herrn Medel, die Malerarbeiten von Herrn Wehm, die Klempnerarbeiten von Herrn Heie ausgeführt. — Auf dem Grundstück Galeswoschstraße, der Frau Wiener gehörig, wird ein Wohn- und Geschäftshaus errichtet. Das Projekt ist von dem Architekten Karl Bergner entworfen. Die Gesamtausführung ist den Herren Karl Bergner und Hans Karl für den Preis von 90 000 Mark übertragen worden.

§ Die Veranda der Reidschen Konditorei (Inhaber Julius Heinbold) ist nun fertiggestellt und für das Publikum eröffnet. Schon äußerst nimmt sich der Bau recht hübsch aus und macht einen sehr gefälligen Eindruck. Das Innere der Veranda ist elegant eingerichtet und mit Holzeisen und Porzellanem geschmackvoll ausgestattet. Den Bau hat Maurermeister Heie von hier ausgeführt.

§ Ein größeres Feuer zerstörte gestern Mittag den Dachstuhl des Hauses Marienstraße 22 (mit 23, wie gestern verhältnißlich berichtet). Der Brand wurde der südlichen Feuerwehre um 1/4 12 Uhr durch einen Radfahrler gemeldet und nur wenige Minuten später war sie mit Spritze und Wasserwagen zur Stelle und begann das Löscharbeiten. Dieselb gehalten sich auch bei diesem Brande wieder sehr schwerk. Das Feuer war in einer Dachkammer ausgebrochen und entwickelte so starken Rauch, daß ein Herabringen auf der Treppe zur Kammer nicht möglich war. Es fehltegen nun einige Feuerwehrene das Dach des Dachstuhlhauses Nr. 21, gingen von dort auf das Dach des brennenden Hauses und schlugen es durch. Dadurch erhielt der Rauch Abzug und man konnte nun zum Feuerherde gelangen und den Wind energisch bekämpfen. Es wurden im ganzen 12 000 Liter Wasser verbraucht. Die Zugänge zur Brandstelle waren durch Leitern und Leitern abgeleitet. Gegen 1 Uhr war die Gefahr beizität und um 1/4 1 Uhr rüdte die Wehre ab unter Zurücklassung einiger Leute zur Bewachung der Aufbaumarbeiten. Der Schaden ist nicht unerschwerlich, außerdem sind viele Sachen, die die Hausbesitzer in den Dachkammern aufbewahrteln, mit verbrannt. Ueber die Entstehungsurache ist bisher nichts bekannt.

• Auf die ausföhrlichste Zeicre, die heute

2. Fragment strony z „Bromberger Zeitung“, nr 240 z 13 X 1898 r., z notatkami o tytule: „Eine Stadtverordnungsung“, „Moderne Neubauten“, „Die Veranda der Reidschen Konditorei“, „Ein größeres Feuer“

Kulaszewski den Laden in ein Konditoreigeschäft, bis noch erfolgtem Umbau des starkvergrößerten Gebäudes der Laden eine andere Bestimmung erhielt. Auch das gegenüberliegende Gebäude, das jetzt der Firma Abraham Friedlaender (Inhaber Gebr. Jachmann) gehört, sah ehemals nur unscheinbar aus, und in den Geschäftsräumen des Parterres verkehrte bis zum Umbau ein wesentlich anderes Publikum als jetzt: es befand sich dort nämlich eine Destillation, die unter dem stolzen Namen "Zur goldenen Krone" bekannt war. In dem Hause Brückenstraße Nr. 9, das früher der Wittwe Adam, jetzt der Firma Sächsisches Engroslager gehört, bestand ein feines Restaurant, das von dem früheren Schützenwirth Josetti anfangs der 70er Jahre eingerichtet war; das Geschäft ging aber nicht, weil es damals Mode geworden war, die Restaurationskeller, deren es zwei in der Brückenstraße gab, aufzusuchen. Auch ein Bäcker- und ein Fleischerladen bestanden vormals in der Brückenstraße, aber sie sind längst verschwunden und haben Läden mit eleganten und großartigen Ausstattungen Platz gemacht.

Auf unserem Bilde sehen wir im Vordergrund die Danzigerbrücke, eine alte Holzbrücke, die erst 1851/52 durch die jetzige, nun auch längst nicht mehr dem Bedürfniß genügende, auf Pfeilern von Maurerwerk ruhende Brücke ersetzt worden ist. Die alte Brücke hatte, wie man erkennt, ein hölzernes Geländer. Während des Neubaus wurde – denn eine Viktoria- oder Kaiserbrücke gabs damals nicht – eine Nothbrücke über den Fluß gelegt, die unterhalb der Stelle in der Richtung der Löwestraße nach dem Fischmarkt hin führte. Das Spritzenhaus, das jetzt übrigens anderen Zwecken dient, bestand damals auf dem Fischmarkt noch nicht. Weiter sehen wir rechts auf dem Bilde ein Kleines Haus mit einem Gärtchen an der Brahe, das damalige Bäcker Bollmannsche Haus, das 1852 abgebrochen wurde und an dessen Stelle der heutige große Neubau, der zur Zeit den Herren Gebrüder Jachmann gehört, getreten ist. Hinzugenommen ist, um mehr Raum zu gewinnen, aber auch noch das folgende Grundstück bis zur Burgstraße, auf dem, wie aus dem Bilde ersichtlich, sich ehemals ein das Bollmannsche etwas überragendes Haus erhob. Uebrigens war der Bau des heutigen Hauses sehr schwierig, da die Fundamentirungsarbeiten durch das in großer Menge vorhandene, zur Brahe gehende Grundwasser stark behindert wurden. Das Fundament wurde deshalb auf Rost gebaut, wozu hunderte von Baumstämmen in das Erdreich getrieben werden mußten. Linker Hand präsentirt sich auf unserem Bilde, wie schon erwähnt, das Kaufmann Teppersche Haus mit seinem Seitenbau. Früher galt das Haus als eines der stattlichsten Gebäude der Brückenstraße, während jetzt schon mancher die Empfindung gehabt haben dürfte, das Haus gehörte eigentlich nicht mehr in diese Stadtgegend. Es ist nun also abgebrochen, und Herr Baumeister Swięcicki ist damit beschäftigt, an seiner Stelle einen Prachtbau zu errichten,

dessen Fundamentierung jedenfalls noch in diesem Jahre beendet sein dürfte. Herr Świącicki glaubt der Schwierigkeiten, die sich auch hier vielleicht aus Vorhandensein von Grundwasser ergeben könnten, ohne Rost Herr zu werden. Links vom Tepperschen Hause hat man einen Blick auf das "Speicherviertel" Brombergs und in der Brückenstraße selbst, hinter der Burgstraße, einen solchen auf das Grossesche Eckgrundstück, das ja auch Veränderungen erfahren hat¹.

Komentując rycinę ilustrującą artykuł, dziennikarz przybliżył kształt zabudowy ulicy Mostowej, ale wspomniał też właścicieli i przeznaczenie lokali usługowo-handlowych, zawarł wreszcie wyjątkowo cenną informację o kolorystyce elewacji jednej z nieistniejących obecnie kamienic.

W zakresie funkcji występujących na poszczególnych nieruchomościach bogatym źródłem informacji są reklamy zamieszczone nie tylko w miejscowych dziennikach. Na przykład dzięki anonsovi z „Dziennika Poznańskiego” wiemy, że w 1859 r. przy ulicy Gdańskiej, pod ówczesnym numerem 488, działała cukiernia, którą prowadził Emil Kulaszewski². Natomiast z reklamowego cukiernika, opublikowanej osiem lat później w „Bromberger Zeitung” dowiadujemy się o otwarciu jego cukierni i winiarni u zbiegu Starego Rynku i ulicy Mostowej³. Tym samym możemy uchwycić moment przeniesienia lokalu.

Szczególnie istotnymi danymi na łamach prasy są przekazy, które pozwalają datować konkretne budynki oraz pozyskać inne informacje na temat ich powstania. Na przykład w 1868 r. w „Bromberger Zeitung” odnotowano, że latem zakończona została budowa willi miejskiego radcy budowlanego Fritza Müllera przy ulicy Śniadeckich⁴ (znana jako dom Louisa Aronshona, który stał się jej właścicielem około 1877 r.), a ponadto że przy realizacji fasady rozbudowywanej kamienicy Carla Teschnera przy ulicy Mostowej 2 (obecnie nieistniejącej) pracowali rzemieślnicy z Berlina⁵.

Dzięki wzmiankom w prasie możnabyło uzupełnić i zweryfikować niektóre wiadomości oraz pozyskać wiedzę o nieznanych faktach na temat działań Józefa Świącickiego. Akta związane z postawieniem domu budowniczego przy ulicy Gdańskiej 64 są niekompletne. *Jedna z adnotacji w gazecie pozwoliła uściślić kwestię, od kogo Świącicki nabył parcelę Besitzveränderung. Von der verwittweten Schmiedemeister Lenz hat der Herr Baugewerksmeister J. Świącicki Danzigerstraße 135 eine Baustelle gekauft, um auf derselben ein elegantes Wohnhaus zu*

¹ *Die Brückenstraße vor sechzig Jahren*, „Bromberger Zeitung” nr 284 z 4.12.1901 r.

² [Anons], „Dziennik Poznański”, nr 260 z 13.11.1859 r.

³ [Anons], „Bromberger Zeitung”, nr 100 z 27.04.1867 r.

⁴ * *Zu den Neubauten*, „Bromberger Zeitung”, nr 200 z 27.08.1868 r.

⁵ * *Bei dem Herannahen...*, „Bromberger Zeitung”, nr 254 z 29.10.1868 r.

erbauen. Mit dem Bau wird in diesen Tagen begonnen werden⁶. Druga zaś stała się źródłem informacji o tym, że kamienica od początku była trzypiętrowa, a jej formę architektoniczną odbierano pozytywnie, *Das vierstöckige Gebäude vor dem Johannisgarten, das Herrn Święcicki gehört, wird nach Fertigstellung jedenfalls eine Zierde der Danzigerstraße bilden. Eine ganze Reihe neuer Gebäude mit mehr oder minder gefälligen Fassaden find in den verschiedenen Straßen entstanden*⁷. Warto podkreślić, że wartykule wzmiankującym o domu budowniczegowymienionych zostało ponadto kilka innych obiektów, które były realizowane w Bydgoszczy w 1889 r. jako inwestycje miejskie, wojskowe i prywatne. Opublikowane dane w konfrontacji z archiwaliami potwierdzają, uzupełniają lub korygują informacje na temat tychże budynków⁸. Inny przykład stanowi tekst dotyczący kamienicy przy pl. Wolności 1, do której zachowała się obszerna dokumentacja budowlana. Jego autor podał informacje niewystępujące w aktach, a mianowicie wyliczył rzemieślników i firmy pracujące przy budowie i wystroju oraz dostawców windy czy parkietów⁹. Jeden z numerów bydgoskiej gazety ukazuje, jak wiele istotnych i zróżnicowanych danych możemy znaleźć w prasie codziennej. Kolejne notatki wzmiankują realizację Karla Bergnera przy ulicy Gdańskiej 84, pożar przy ulicy Warszawskiej oraz werandę w cukierni Reida¹⁰.

W gazetach znajduje się bardzo wiele anonsów dotyczących wynajęcia mieszkań czy lokali użytkowych oraz zbycia nieruchomości. Tutaj ogromną wartość mają ogłoszenia dotyczące nowo wznoszonych budynków. Ich zawartość pozwala określić czas ukończenia budowy oraz standard wykończenia budynku. Treść owych ogłoszeń jest do siebie zbliżona i brzmi następująco: *In meinem Neubau Danzigerstr. 143, Ecke Bismarckstr. sind noch hochelegante Wohnungen von 5, 6-12 Zimmern mit Warmwasserheizung, Warmwasserlieferung für Küche (auch zum Kochen), Bade- und Schlafzimmer, Gas- und Kohlenherd, Gas- u. elektr. Licht, elektr. Personenaufzug mit Druckknopfsteuerung, Loggien, Balkons u. sonst Zub, v. 1. Oktober d. Js. eventl. auch schon früher zu vermieten. A. Voigt, Elisabethstr. 43a, p.l.*¹¹ Z anonsu wynika, że Albert Voigt mieszkający przy ulicy J.J. Śniadeczych 38 wybudował kamienicę, usytuowaną przy ulicy J. Słowackiego 1 u zbiegu z ulicą Gdańską, mieszczącą eleganckie apartamenty liczące od 5 do 12 pokoi

⁶ *Besitzveränderung*, „Ostdeutsche Presse”, nr 216 z 16.09.1889 r.

⁷ *Ueber die Bauthätigkeit in unserer Stadt während des Jahres 1889*, „Ostdeutsche Presse”, nr 303 z 28.12.1889 r.

⁸ Tamże.

⁹ *Der Weltzienplatz*, „Bromberger Zeitung”, nr 223 z 23.09.1897 r.

¹⁰ *Eine Stadtverordneten Sitzung; Moderne Neubauten; Die Veranda der Reidschen Konditorei; Ein größeres Feuer*, „Bromberger Zeitung”, nr 240 z 13.10.1898 r.

¹¹ [Reklama], „Bromberger Zeitung”, nr 187 z 12.08.1906 r.

z łazienkami i kuchniami wyposażonymi w kuchnie gazowe oraz węglowe, posiadającą oświetlenie elektryczne oraz windę pasażerską sterowaną przyciskami. Na temat tej samej kamienicy z innej wzmianki dowiadujemy się, że 25 grudnia 1906 r. Carl Arend stworzył tutaj „Cafe Metropole”, lokal o wielkomiejskim charakterze, dysponujący nowoczesną, komfortową salą, pokojem bilardowym, bufetami cukiernią¹². Inna reklama zamieszczona w tym samym numerze informuje o tym, że Franz Wildes przy ulicy Dworcowej 24 u zbiegu z ulicą Emila Warmińskiego rozpoczął działalność restauratorską i stworzył lokal w miejscu wcześniejszej, znanej restauracji Ickierów¹³.

W gazetach publikowano także ogłoszenia związane z przetargami na wykonanie określonych zakresów prac przy nowych budowach, ale też na rozbiórki obiektu, tak jak np. w przypadku kościoła pw. św. Idziego¹⁴.

W kontekście układu urbanistycznego zajmujące są kwestie związane z rozmaitymi wydarzeniami i uroczystościami, które rozgrywały się w przestrzeni publicznej miasta. Prasa w tym względzie pozostaje cennym źródłem, bowiem zawiera opisy ich przebiegu w odniesieniu do konkretnych placów, ulic i innych miejsc, jak np. kompleksy restauracyjno-ogrodowe. Dzięki artykułom poświęconym zdarzeniom, które działy się w różnych częściach miasta dowiadujemy się m.in. jak była udekorowana przestrzeń miejska, jak zaaranżowano główne miejsce zdarzenia (np. budowa tymczasowych trybun dla gości oficjalnych, podestów dla artystów itp.) czy jak organizowano układ komunikacyjny obejmujący trasy przemieszczania się uczestników imprezy.

Są to intrygujące zagadnienia, gdyż w XIX stuleciu rosła liczba mieszkańców, costymulowało rozwój urbanistyczno-architektoniczny Bydgoszczy. W 1807 r., kiedy miasto wchodziło w skład Księstwa Warszawskiego, liczba ta wynosiła 4694 osób¹⁵. W 1852 r. było ich 12 918¹⁶, w 1913 r. w granicach miasta mieszkało 61 726 osób, a łącznie z podmiejskimi gminami (Małe i Wielkie Bartodzieje, Bielice, Bielawy, Czyżkówko, Glinki, Okole, Skrzetusko, Szwederowo i Wilczak) było ich blisko 96 tysięcy¹⁷.

Wraz ze wzrostem liczby mieszkańców następowało przeobrażanie struktury architektonicznej Bydgoszczy. Przebiegało to dwutorowo. W części staromiejskiej zachodził proces przebudowywania i nadbudowywania istniejących budynków,

¹² *Cafe Metropole*, „Bromberger Zeitung“, nr 301 z 25.12.1906 r.

¹³ [Reklama], tamże.

¹⁴ [Ogłoszenie], „Bromberger Zeitung“, nr 144 z 24.06.1870 r.

¹⁵ *Historia Bydgoszczy*, s. 440.

¹⁶ *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger für Bromberg auf das Jahr 1855*, Bromberg 1855, s. 48.

¹⁷ *Adreßbuch nebst Allgemeinem Geschäfts-Anzeiger von Bromberg mit Vororten für das Jahr 1915*, Bromberg 1915, s. 10.

Der Stadt von Land.

Stammburg, am 13. Oktober.

(Eine aus dem nächsten Heft.)

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Der Stadt von Land. Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Die Geschichte der Stadtgeschichte

Letzte Nachrichten.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Privat-Depeschen.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

Stettin, 12. Oktober.

3. Fragment strony z „Bromberger Zeitung”, nr 241 z 14 X 1898 roku z artykułem, pt. „Die Leichenfeier für Oberbürgermeister Braesick”.

w przeważającej mierze jednopiętrowych, a zarazem dążenie ku scالنaniu wąskich, średniowiecznych działek i zastępowaniu dotychczasowych obiektów nowymi kamienicami. Równolegle obszar dawnych przedmieść i miejskich folwarków, przyłączonych do miasta około połowy XIX wieku, ulegał znaczącej transformacji będącej wynikiem działań urbanizacyjnych. Były wytyczane nowe ulice, dokonywano parcelacji rozległych nieruchomości, a wydzielone działki zabudowywano nowymi domami, stopniowo zmniejszając bloki w układzie zwartej zabudowy. Ponadto wpływ na rozwój Bydgoszczy wywarło ucywienie z niej ośrodka administracyjnego, siedziby garnizonu wojskowego oraz budowa Kanalu Bydgoskiego. Wzrost demograficzny, rozkwit handlu, rzemiosła oraz industrializacja sprzyjały rozwojowi. Wszystkie te elementy znajdują odzwierciedlenie w prasie nie tylko lokalnej.

Co do ulicy natrafiamy między innymi na następujące przekazy (Neuplastering der Posenerstraße.) Die Posenerstraße hat für die Strecke bis zur Berlinerstraße ein neues Pflaster erhalten. Vom Wollemarkt bis zur Kurzen Straße ist die Mitte des Fahrdammes in der Breite von 4 1/2 Metern mit Quadrasteinen belegt worden dann folgt eine Umpflasterung bis in die Berlinerstraße hinein. Die Arbeiten, welche vor drei Wochen begonnen haben, werden morgen beendet sein

Table with 4 columns: Name, Address, Date, and other details. Includes entries for 'Stettin, 12. Oktober' and 'Stettin, 12. Oktober'.

*und damit haben auch die für Fuhrwerke unvermeidlichen Verkerserschwernisse ihr Ende erreicht. Die Arbeiten sind im Auftrage und auf Kosten des Provinzial-Chaussee-Fiskus durch Herrn Steinsetzermeister Ory ausgeführt worden*¹⁸. Ta notatka z 1887 r. sprawia, że pozyskujemy wiedzę, w jakim czasie, na jakim odcinku i na czyj koszt ulica Poznańska otrzymała nową nawierzchnię, jak również, że wykonał ją miejscowy mistrz Emil Ory. Inna wzmianka zawiera przydatne informacje dotyczące ulicy na Okolu *Kirchenstraße in Schleusenau*. *Der neu angelegte Weg von Lindenstraße in Schleusenau, längs der neu erbauten Kirche bis zum Promenadenwege zwischen der IV. und V. Schleuse ist neuerdings mit jungen Lindenbäumen bepflanzt worden, welche dem Wege ein hübsches, gefälliges Aussehen geben. Bedauerlich ist aber, daß der Steg am Südende der Straße entfernt und noch nicht durch eine Ueberbrückung ersetzt wurde. Viele Kirchengänger sind deshalb gezwungen, einen Umweg zu machen, wobei sie Privateigenthum betreten müssen. Vielleicht dürften diese Zeilen dazu beitragen, den Mißstand zu beseitigen*¹⁹.

Jednym z najważniejszych działań ze względu na zakres projektu urbanizacyjnego był wybór lokalizacji dworca kolejowego z jednoczesnym zaprojektowaniem dwóch dzielnic mieszkalnych. Przewidziano dla nich równinny, niezabudowany teren o powierzchni 60 ha (nieco ponad 7 razy większy od areалу miasta lokacyjnego) włączony w granice Bydgoszczy 1 listopada 1851 r., nazywany od-tąd Wielkim Bocianowem (*Groß Bocianowo*). Przedsięwzięcia związane z funk-cjonowaniem kolei oraz kolejki wąskotorowej częstokroć były przedmiotem do-niesień prasowych.

Z początkiem XX wieku planowa rozbudowa Bydgoszczy przeniosła się na tereny rozpościerające się na zachód od ulicy Gdańskiej, obejmujące dawny fol-wark starościński Grodztwo oraz tak zwane *Hempelschenfelde*, czyli grunty wy-kupywane przez miasto z rąk spadkobierców prof. Hempla. W tym wypadku, również wielokrotnie, kwestiezagospodarowania przestrzennego tego obszaru były relacjonowane w gazetach (np. zakładanie Sielanki, miasta ogrodu). W ga-zetach odnotowywano też niekiedy z pozoru mało znaczące informacje związa-ne z kształtowaniem przestrzeni, jak np. notatka o scaleniu przez gminę miejską Bydgoszcz w jedną całość własnościową obecnej parceli przy ulicy Długiej 5²⁰.

Rozwój i zmiana struktury urbanistycznej oraz form architektonicznych Bydgoszczy po anektowaniu przez Prusy nierozzerwalnie wiązały się z napły-wem kadry urzędniczej i wojska. Od połowy XIX wieku w mieście osiedliła się

¹⁸ (*Neuplasterung der Posenerstraße*), „Bromberger Zeitung”, nr 254 z 31.10.1887 r.

¹⁹ *Kirchenstraße in Schleusenau*, „Bromberger Zeitung”, nr 109 z 13.05.1891 r.

²⁰ *Das Grundstück Friedrichstraße Nr. 40*, „Bromberger Zeitung”, nr 200 z 26 VIII 1908 r.

bardzo liczna grupa pracowników różnego szczebla zawodowo związanych z koleją. Ponadto rozwój handlu i industrializacja postępująca od lat 40. XIX wieku w powiązaniu z korzystną koniunkturą gospodarczą sprzyjały rozbudowie miasta. Dobrze i średnio sytuowani mieszkańcy mieszkali przede wszystkim w rejonie Starego Miasta, głównych ulic, jak Gdańska czy Jagiellońska, oraz osiedla elżbietańskiego, zaś wielu pracowników kolei zamieszkiwało w obrębie osiedla fryderycjańskiego, Małego Bocianowa i Okola. Natomiast robotnicy z innych firm, zwłaszcza niewykwalifikowani, mieszkali w oddaleniu od centrum w podmiejskich gminach, spośród których popularnością cieszył się Wilczak, Szwederowo, Okole i Bartodzieje. Zagadnienia te znajdują odzwierciedlenie na łamach prasy. Interującym dokumentem jest artykuł dotyczący poświęcenia domów robotniczych przy ulicy Gołębiej na Szwederowie²¹.

Szczególnym wyrazem kształtowania przestrzeni urbanistyczno-architektonicznej były pomniki, które pełniły ważną rolę jako centralne punkty przebiegu różnych uroczystości. Ich opisy, począwszy od oficjalnego odsłonięcia, tworzą ciekawy obraz funkcjonowania publicznej przestrzeni miasta. Pierwszy pomnik wystawiono na Starym Rynku dla uhonorowania Fryderyka II. Jego odsłonięcie nastąpiło w 1862 r. w rocznicę koronacji Fryderyka na króla Prus²². Drugi był pomnik Poległych (*Kriegerdenkmal*) zlokalizowany na skwerze przed ówczesnym Ewangelickim Męskim Seminarium Nauczycielskim przy ulicy Bernardyńskiej 6, został on odsłonięty 2 września 1880 r. podczas obchodów 10. rocznicy bitwy pod Sedanem²³. Kolejny pomnik, upamiętniający cesarza Wilhelma I, stanął w 1893 r. na placu Wolności²⁴. Jako ostatni monument w 1913 r. wystawiono wieżę Bismarcka na Wzgórzu Wolności²⁵ przy granicy z Małymi Bartodziejami.

Dzieje powstawania pomników oraz popiersi czy tablic pamiątkowych zostały rozpoznane przede wszystkim w oparciu o dokumenty archiwalne²⁶. Jednakże

²¹ *Einweihung der neu errichteten Arbeiter-Wohnhäuser in Schwedenhöhe*, „Bromberger Tageblatt”, nr 215 z 14 IX 1909 r.

²² ** *Bromberg. (Die Enthüllung des Friedrich Denkmals)*, „Bromberger Zeitung”, nr 127 z 3 VI 1862 r.

²³ *Sedanfeier*, „Bromberger Zeitung”, nr 239 z 3.09.1880 r.

²⁴ „Bromberger Zeitung” dodatek „Festzeitung zum Andenken an die Enthüllung Kaiser Wilhelm-Denkmal in Bromberg am 17ten September”, nr 219 z 17.09.1893 r.

²⁵ *Zur Weihe des Bismarckturmes*, „Bromberger Tageblatt”, nr 119 z 24.05.1913 r.; *Die Weihe des Bismarckturmes*, „Bromberger Tageblatt”, nr 121 z 27.05.1913 r.; *Der Bismarckturm*, „Bromberger Zeitung”, nr 120 z 25.05.1913 r.

²⁶ Por. Marek Romaniuk, *Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2000, z. 5, s. 31-36; Tenże, *Bydgoski „Pomnik Poległych”*, „Materiały...” 2002, z. 7, s. 86-89; Tenże, *Pomnik konny cesarza Wilhelma I w Bydgoszczy*, „Materiały...” 1999, z. 4, s. 11-14; Tenże, *Wieża Bismarcka w Bydgoszczy*, „Materiały...” 2001, z. 6, s. 78-87.

w kontekście ich osadzenia w układzie urbanistycznym wartościowe są teksty w gazetach, zwłaszcza prezentujące okazale przebiegające odsłonięcia oraz przywołujące okoliczności związane z ich powstaniem. I tak z notatki związanej z odsłonięciem pomnika Fryderyka II wiemy, że przybyły na uroczystość następcą tronu Fryderyk Wilhelm po powitaniu na dworcu przejechał ulicami Dworcową i Gdańską, udał się najpierw do szpitala wojskowego przy ulicy Jagiellońskiej 15, a następnie dopalacu prezydenta regencji przy ulicy Marszałka Focha 25, poza tym uczestniczył w paradzie na Nowym Rynku²⁷. Natomiast na Starym Rynku dla gościa przygotowane było specjalne podium²⁸. Przy innej okazji przywołano sytuację z września 1877 r., związaną z wmurowaniem w fasadę hotelu Moritz przy ulicy Podgórznej 1 tablicy upamiętniającej Fryderyka Augusta księcia Prus z dynastii Hohenzollernów, o której pisano po kilkunastu latach²⁹. Wiele cennych danych znalazło się w prasie w związku z uhonorowaniem Wilhelma I. Między innymi odnotowano, że kiedy przygotowywano się do ustawienia pomnika konnegowładcy, autorstwa Alexandra Calandrellego, najpierw ogrodnik Robert Böhm wykonał nasadzenia, aranżując otoczenie monumentu³⁰. Natomiast w dniu odsłonięcia, czyli 17 września 1893 r., plenerowa uroczystość zgromadziła tłumy, które zgodnie z planem miały dotrzeć na plac w pięciu pochodach. Przemarsze prowadziły przez strefę staromiejską z południa na północ. Pierwszy pochód uformował się przed siedzibą wolnomularskiej loży Janus przy ulicy Pod Blankami 15, drugi na Nowym Rynku, trzeci na ulicy Wały Jagiellońskie z czołem przy synagodze, czwarty na ulicy Bernardyńskiej z czołem przy moście i piąty na ulicy Jagiellońskiej. Pochody przemierzyły trasy prowadzące przez Nowy Rynek, Welniany Rynek, ulice: Długą, Jana Kazimierza, Stary Rynek, Mostową, aby ulicą Gdańską dojść na plac Wolności, na którym ustawiono dwie trybuny – jedną po stronie pomnika dla gości honorowych i drugą przy kościele dla śpiewaków³¹.

Z perspektywy ówczesnych władz szczególnie ważnym wydarzeniem były huczne obchody stulecia przyłączenia dystryktu nadnoteckiego do monarchii pruskiej. Rozbudowany program rocznicy przypadającej 13 września 1872 r. wpisał się w przestrzeń miejską. Zainaugurował go chorał wykonany o 7.00 rano na Sta-

²⁷ ** *Bromberg*, „Bromberger Zeitung”, nr 127 z 3.06.1862 r.

²⁸ ** *Bromberg* (*Die Enthüllung des Friedrich Denkmals*), „Bromberger Zeitung”, nr 127 z 3.06.1862 r.

²⁹ Tablicę dedykowaną pamięci ojca ufundowała Mathilda von Waldenburg. Por. *Bromberg's Denkmäler*, „Bromberger Zeitung” dodatek „Festzeitung zum Andenken an die Enthüllung Kaiser Wilhelm-Denkmal in Bromberg am 17ten September”, nr 219 z 17.09.1893 r., s. 4.

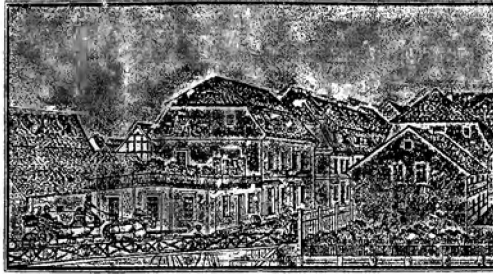
³⁰ *Die Urkunde*, „Bromberger Zeitung” dodatek „Festzeitung zum...”, nr 219 z 17.09.1893 r., s. 9.

³¹ *Zur Enthüllungsfeier*, „Bromberger Zeitung” dodatek „Festzeitung zum...”, nr 219 z 17.09.1893 r., s. 9-10.

Die Brückenstraße vor sechzig Jahren.

Wir bieten heute unseren Lesern eine kleine Abbildung dar, die sie gewiß interessieren wird: ein Bild der Danziger Brücke und der unteren Brückenstraße, wie sie sich in den 40er Jahren des vorigen Jahrhunderts präsentierten. Daß dies Bild, dessen Original wir Herrn Kommerzienrath Franke verdanken, genau und treu ist, ergibt sich ohne weiteres aus einem Blick auf das Tepperische Gebäude linker Hand, das erst seit einigen Wochen niedrigergriffen ist und das wir alle ja noch gefannt haben. Bis in die 60er Jahre hinein war die Danziger Brücke das einzige größere, dem allgemeinen Verkehr dienende Verbindungsmittel der beiden Uferufer, und dem entsprechend ist sie zusammen mit der Brückenstraße derjenige Verkehrsrieg zwischen Altstadt und Neustadt geblieben, der weitaus am stärksten benutzt wird; die Lage und sozusagen auch die historische Entwicklung hat das so mit sich gebracht. Die Gebäude der Brückenstraße haben in den letzten 40 Jahren alle mehr oder weniger ihr Aussehen geändert, sie sind umgebaut, erweitert oder erhöht worden. Das früher Herrn Stadtrath Teschner, heute dem Kaufmann Herrn Moritz Erdmann gehörige große Gebäude am Friedriehsplatz trägt sein jetziges stattliches Aussehen noch nicht seit allzulanger Zeit; vordem war es ein altes, plumpe, zweistöckiges Gebäude mit grünem Anstrich und spitzem Ziegeldach. Im Parterregechoß befand sich seit unvorbestimmter Zeit eine Materialwaarenhandlung (Albert Wiese, später Julius Heinrich), dann verwandelte der Konditor Kulaszewski den Laden in ein Konditoreigebäude, bis nach erfolgtem Umbau des stark vergrößerten Gebäudes der Laden eine andere Bestimmung erhielt. Auch das gegenüberliegende Gebäude, das jetzt der Firma Abraham Friedländer (Inhaber Gebr. Zachmann) gehört, sah ehemals nur unheimlich aus, und in den Geschäftsräumen des Parterres verkehrte bis zum Umbau ein wesentlich anderes Publikum als jetzt: es befand sich dort nämlich eine Destillation, die unter dem stolzen Namen „Der goldenen Krone“ bekannt war. In dem Hause Brückenstraße Nr. 9, das früher der Wittwe Adam, jetzt der Firma Sächsisches Engroslager gehört, bestand ein feines Restaurant, das von dem früheren Schützenwirth Josefetti anfangs der 70er Jahre eingerichtet war; das Geschäft ging aber nicht, weil es damals Mode geworden war, die Restaurationskeller, deren es zwei in der Brückenstraße gab, aufzusuchen. Auch ein Bäder- und ein Fleischerladen befanden vormalig in der Brückenstraße, aber sie sind längst verschwunden und haben Räden mit eleganten und großartigen Ausstattungen Platz gemacht.

Auf unserem Bilde sehen wir im Vordergrund die Danzigerbrücke, eine alte Holzbrücke, die erst 1851/52 durch die jetzige, nun auch längst nicht mehr dem Bedürfnis genügende, auf Pfeilern von Mauerwerk ruhende Brücke ersetzt worden ist. Die alte

Brücke hatte, wie man erkennt, ein hölzernes Geländer. Während des Neubaus wurde — denn eine Viktorien- oder Kaiserbrücke gab damals nicht — eine Holzbrücke über den Fluß gelegt, die unterhalb der Stelle in der Richtung der Löwestraße nach dem Fischmarkt hin führte. Das Spritzenhaus, das jetzt übrigens anderen Zwecken dient, bestand damals auf dem Fischmarkt noch nicht. Weiter sehen wir rechts auf dem Bilde ein kleines Haus mit einem Gärtchen an der Brücke, das damalige Bäder Vollmannsche Haus, das 1852 abgebrochen wurde und an dessen Stelle der heutige große Neubau, der zur Zeit den Herren Gebrüder Zachmann gehört, getreten ist. Sinzugenommen ist, um mehr Raum zu gewinnen, aber auch noch das folgende Grundstück bis zur Burgstraße, auf dem, wie aus dem Bilde ersichtlich, sich ehemals ein das Vollmannsche etwas überlegendes Haus erhob. Uebrigens war der Bau des heutigen Hauses sehr schwierig, da die Fundamentierungsarbeiten durch das in großer Menge vorhandene, zur Brücke gehende Grundwasser stark behindert wurden. Das Fundament wurde deshalb auf Rost gebaut, wozu hunderte von Baumstämmen in das Erdreich getrieben werden mußten. Linker Hand präsentirt sich auf unserem Bilde, wie schon erwähnt, das Kaufmann Tepperische Haus mit seinem Seitenbau. Früher galt das Haus als eines der stattlichsten Gebäude der Brückenstraße, während jetzt schon mancher die Empfindung gehabt haben dürfte, das Haus geböre eigentlich nicht mehr in diese Stadtgegend. Es ist nun also abgebrochen, und Herr Baumeister Swieciński ist damit beschäftigt, an seiner Stelle einen Palastbau zu errichten, dessen Fundamentierung jedenfalls noch in diesem Jahre beendet sein dürfte. Herr Swieciński glaubt der Schwierigkeiten, die sich auch hier vielleicht aus dem Vorhandensein von Grundwasser ergeben könnten, ohne Rost hien zu werden. Links vom Tepperischen Hause hat man einen Blick auf das „Speicher Viertel“ Brombergs und in der Brückenstraße selbst, hinter der Burgstraße, einen solchen auf das Größste Eckgrundstück, das ja auch Veränderungen erfahren hat.

F. H.

gr
to
dar
doSe
ha
Wi
Da
ref
me
grder
get
fü
lie
Al
an
we
Al
T
da
Stin
ur
ver
der
Di
Ei
Ne
P
wie
sei
im
Pe
ver
sei
sch
un
vo
zu
zu
der
ger
es,
di
zu
für
ern
un
da
Ne
M
W
un
un
hat

4. Artykuł w „Bromberger Zeitung”, nr 284 z 4 XII 1901 roku, pt. „Die Brückenstraße vor sechzig Jahren”.

rym Rynku. Dwie godziny później pochód uformowany na placu Poznańskim przemaszerował na Stary Rynek, gdzie u stóp pomnika Fryderyka II rozpoczęły się uroczyste śpiewy. Stąd udano się na ulicę Konarskiego, tam wmurowany został kamień węgielny pod prowincjonalną szkołę przemysłową (*Provinzial-Gewerbeschule*), mającą być świadectwem patriotyzmu mieszkańców dystryktu

nadnoteckiego i Bydgoszczy. Później pochód przeszedł na dworzec, aby pożegnać przybyłego na uroczystości króla. Po południu w pięknych pomieszczeniach łoży Janus wydano obiad, po którym część uczestników z rodzinami wybrała się do siedziby Bractwa Strzeleckiego przy ulicy Toruńskiej³².

Uroczystości, które rozgrywały się w publicznej przestrzeni miejskiej, miały rozmaity charakter. Bardzo istotne były doroczne obchody tak zwanego *Sedanfest*, narodowego święta obchodzonego 2 września dla upamiętnienia zwycięskiej bitwy pod Sedanem (1 września 1870 r.), w wyniku której cesarz Napoleon III został wzięty do niewoli, a Francja skapitulowała. W Bydgoszczy obchody tego święta zorganizowano pierwszy raz w 1875 r. Miały one charakter patriotyczny i połączone były z paradą wojskową, marszem, w którym uczestniczyło bractwo strzeleckie, cechy rzemieślnicze oraz towarzystwa śpiewacze. Oprócz tych podniosłych działań akcentujących znaczenie środowiska niemieckiego, które między innymi wiązały się z przystrojeniem miasta, głównie w obrębie tras przemarszu pochodów, odbywały się liczne festyny organizowane w zespołach restauracyjno-ogrodowych. Z racji wielkiego rozmachu święta w programie obchodów znalazły się informacje określające miejsca, w których mają bawić się poszczególne grupy zawodowe czy stowarzyszenia. Te szczegóły pozwalają rozpoznać, jak wyglądały podziały społeczne w obrębie branż, cechów czy organizacji, a nawet fabryk³³. Święto narodowe, jakim była rocznica bitwy, nabierało charakteru powszechnego święta ludowego. Komitet organizacyjny, któremu przewodniczył burmistrz, przewidywał w wieczór poprzedzający uroczystości capstrzyk. W dniu święta, tj. 2 września, przed południem odbywały się dziewczynne nabożeństwa we wszystkich świątyniach ewangelickich, katolickich oraz synagodze, a w miejskich i królewskich szkołach okolicznościowe apele. Natomiast główne uroczystości rozpoczynały się o godzinie 14.00 od zbiórki na placu Wolności. Stąd wyruszył pochód z flagami i emblematami na Stary Rynek, gdzie u stóp pomnika Fryderyka II przybranego zielenią i flagami urządzona była mównica, a z boku przy wejściu do kościoła podest dla chórzystów. Po odśpiewaniu hymnu *Deutschland, Deutschland über alles*, który kończył oficjalne uroczystości, uczestnicy rozdzielili się na trzy korowody. Pierwszy udał się ulicami: Niedźwiedzią, Jezuicką, Długą przez Welniany Rynek, dalej Poznańską i Świętej Trójcy do *établissement* Patzera. Drugi korowód przeszedł ulicami: Stefana Batorego, Długą przez Zbożowy Rynek i Toruńską do Strzelnicy pod nr 30. Trzeci pochód razem z drugim doszedł na Zbożowy Rynek, skąd skierował się ulicami: Bernar-

³² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 1984; *Zur Säcularfeier des Netze-Districtes*, „Bromberger Zeitung”, nr 216 z 14.09.1872 r.

³³ APB, Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 1985.

dyńską, Konarskiego przez plac Wolności i Gdańską do ogrodu Świętojańskiego (*Johannesgarten*) przy Gdańskiej 68. Po zmroku święto zakończyły fajerwerki³⁴. Uroczystości związane z obchodami bitwy pod Sedanem organizowane były każdego roku. W 1880 r. zostały powiązane z odsłonięciem pomnika Poległych, które poprzedzono uroczystym pochodem przez miasto. Jego uczestnicy spotkali się na placu Wolności, skąd przemaszerowali ulicami: Gdańską, Mostową do Starego Rynku, następnie ulicami Farną, Jezuicką, Długą i Zbożowym Rynkiem na ówczesny plac Seminarystyczny (teren przed budynkiem przy ul. Bernardyńskiej 6). Później uczestnicy uroczystości rozeszli się do ogrodów rozrywkowych³⁵. W „Bromberger Zeitung” o święcie pisano wielokrotnie, najpierw je zapowiadając, a następnie publikując obszerną relację z jego obchodów. Przedstawia ona dużą wartość poznawczą, bowiem opisuje przebieg uroczystości, wystrój miasta, a także pomnik ze wskazaniem na jego wymiary i użyte materiały³⁶. Również 25. rocznica bitwy pod Sedanem przebiegała okazale i podobnie jak przy innych tego typu wydarzeniach miała wpływ na wizerunek miasta. Dziennikarz, który relacjonował święto, odnotował, że w witrynach sklepów w miejsce codziennych ekspozycji pojawiły się wśród ładnych dekoracji i świeżej zieleni popiersia cesarza i wojennych bohaterów. Prawie na wszystkich domach zawisły flagi, a pomniki Wilhelma I, Fryderyka II i Poległych otoczone zostały dekoracjami z flag i emblematów³⁷. Uroczystości obejmowały pochód, który rozpoczynał się na placu Wolności pod pomnikiem Wilhelma I i prowadził ulicami: Gdańską, Jagiellońską przez most Bernardyński na skwer (*Seminarplatz*) pod pomnik Poległych, a stamtąd na Stary Rynek pod statuę Fryderyka II, gdzie do zebranych przemawiał nadburmistrz Hugo Braesicke. Po części oficjalnej obchody przekształciły się w święto ludowe, którego uczestnicy rozeszli się do odświętnie przygotowanych lokali. W Strzelnicy wśród około 6 tysięcy gości byli weterani, w lokalu Kleinerta przy ulicy Wrocławskiej bawili się między innymi członkowie związku wojennego z Okoła (*Kriegerverein Schleusenau*) i Towarzystwa Śpiewaczego Kornblume (*Gesangverein Kornblume*), w zespole Dickmanna rzemieślnicy z cechów malarzy i stolarzy, zaś w Concordii z większości innych cechów oraz kilku fabryk i stowarzyszeń³⁸.

Na marginesie trzeba wspomnieć, że przywołane wydarzenia odbywające się w przestrzeni miejskiej o rozbudowanym programie miały silny oddźwięk germanizacyjny. W ich przygotowanie zaangażowane były wieloosobowe komitety,

³⁴ APB, Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 1985; § *Das Sedanfest*, „Bromberger Zeitung”, nr 205 z 3.09.1875 r.

³⁵ [*Die diesjährige Feier des Sedantages*], „Bromberger Zeitung”, nr 237 z 1.09.1880 r.

³⁶ *Sedanfeier*, „Bromberger Zeitung”, nr 239 z 3.09.1880 r.

³⁷ *Die Sedanfestlichkeiten in Bromberg*, „Bromberger Zeitung”, nr 206 z 3.09.1895 r.

³⁸ Tamże.

których członkowie czuwali nie tylko nad przebiegiem uroczystości, ale odpowiadali na przykład za udekorowanie ulic, uformowanie pochodu według z góry zaplanowanego porządku, za urządzenie trybun, miejsc dla osób uprzywilejowanych czy właściwe rozmieszczenie uczestników do właściwych lokali.

Taki przebieg miały uroczystości przygotowane z okazji 200-lecia stacjonującego w Bydgoszczy 3. Pułku Konnego Grenadierów im. Derfflingera (Nowomarchijskiego). Obchody z udziałem innych jednostek wojskowych, władz regencyjnych i miejskich oraz organizacji cywilnych znacząco wpisały się w przestrzeń miejską. Na rangę i rozmach w przeprowadzeniu święta pułku, które obchodzone było w piątek 16 grudnia 1904 r., wpływ miała wizyta cesarza i króla Prus Wilhelma II Hohenzollerna. Uroczystości rozpoczęły się na przecięciu linii kolejowej z ulicą Gdańską, gdzie urządzono okazjonalny dworzec, na którym wysiadł cesarz witany przez kompanię honorową. Z tego miejsca na plac Wolności gość przejechał reprezentacyjną ulicą Gdańską (ok. 1350 m) przez szpaler utworzony przez żołnierzy ze stacjonujących w Bydgoszczy Pułków Piechoty i Artylerii Polowej oraz ze stowarzyszeń weteranów (*Kriegerverein*). Na placu w szyku paradnym, w czworoboku, zaprezentował się przed władcą Pułk Grenadierów. Po defiladzie w Kasynie Cywilnym odbyła się uczta, po której cesarz udał się ulicami: Gdańską, przez plac Teatralny, Mostową Stary Rynek, Farną do ratusza przy ulicy Jezuickiej 1. Godzinę później wyruszył ulicami: Jezuicką, Długą, przez Welniany Rynek, ulicę Poznańską, plac Poznański i ulicę Szubińską do zlokalizowanych tutaj koszar Pułku Grenadierów, gdzie odbywała się impreza jezdziecka. Następnie Wilhelm II ulicami ojca Augustyna Kordeckiego i Marszałka Ferdynanda Focha udał się na uroczystość do Teatru Miejskiego, po której, przez specjalnie oświetlone miasto ulicą Gdańską, zatrzymał się przy fontannie na placu Wolności, potem wrócił na tymczasowy dworzec³⁹.

Dzień cesarski (*Kaisertag*) w sposób szczególnie wpisał się w życie ówczesnych mieszkańców Bydgoszczy, ponieważ nie tylko ulice i place na trasie przejazdu gościa i przemarszu wojska zostały odświętnie przystrojone, ale właściciele lokali, mieszkańcy wynajmowali okna i balkony pragnącym na własne oczy zobaczyć władcę. Na potrzeby uroczystości wystawione były trybuny, miejsca na nich były biletowane. Wśród uczestników były też kobiety, żony lub córki towarzyszące cywilnym i wojskowym dygnitarzom, bowiem zaproszenia były dwuosobowe⁴⁰. Tak spektakularne wydarzenie, daleko wykraczające poza ścisłe centrum Starego Miasta i Śródmieścia, postrzegane jako strefa reprezentacyjna, było jedynym w swoim rodzaju. W jego przebiegu najbardziej znamienne było

³⁹ *Der gestrige Kaisertag*, „Bromberger Zeitung”, nr 297 z 18.12.1904 r.

⁴⁰ APB, Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 1987.

6 października 1898 r. w Bad Nauheim. Jego pogrzeb, bardzo starannie zaaranżowany, odbył się sześć dni później w Bydgoszczy. W uznaniu jego zasług początek uroczystości pogrzebowej odbył się w sali gimnastycznej przy ulicy Konarskiego 4. Stamtąd kondukt pogrzebowy okrężną drogą udał się na cmentarz ewangelicki (obecny park Ludowy im. Wincentego Witosa) przy ulicy Jagiellońskiej. Żalobnicy przeszli północnym odcinkiem ulicy Konarskiego, do ulicy Piotra Skargi dalej tą ulicą⁴⁴ w kierunku zachodnim, przez plac Wolności obok pomnika cesarza Wilhelma I, ulicą Gdańską w kierunku południowym, gdzie przy siedzibie straży pożarnej, podówczas zajmującej budynek kościoła ss. Klarysek, skręcili w ulicę Jagiellońską w kierunku cmentarza usytuowanego przy wschodniej granicy miasta⁴⁵. Opublikowany w „Bromberger Zeitung” opis trasy konduktu pogrzebowego jest cenny, ponieważ procesja z trumną mogła podążyć na cmentarz krótszą drogą. W tym celu wystarczyło udać się ulicą Konarskiego na południe i bezpośrednio skręcić w ulicę Jagiellońską. Tymczasem uczestnicy przygotowanego z rozmachem pogrzebu przeszli przez reprezentacyjną część miasta, co wiązało się z biernym udziałem mieszkańców zgromadzonych na ulicach oraz w oknach kamienic i urzędów usytuowanych na jego trasie.

Analizując przebieg rozmaitych uroczystości organizowanych w publicznej przestrzeni Bydgoszczy, wyodrębnia się z niej sieć skomunikowanych ze sobą placów i ulic, które stanowiły ich tło. Wpisywanie w strukturę urbanistyczną ważnych wydarzeń nobilitowało wybrane rejony miasta, przydawało im charakteru reprezentacyjnego, dla którego wyznacznikiem były też formy architektoniczne i przeznaczenie zabudowy. Biorąc pod uwagę fakt, iż w Bydgoszczy wielokrotnie uroczystości odbywały się na osi Stary Rynek – plac Wolności, stwierdzić można, iż było to zamierzone działanie mające zaakcentować więź między miastem lokalnym a młodym Śródmieściem.

Oprócz przywołanych świąt o charakterze oficjalnym, których organizacja była związana z administracją miejską i państwową, sporadycznie w przestrzeni miejskiej wpisywały się uroczystości inicjowane przez bydgoszczan polskiej narodowości. Jednym z takich wydarzeń był I zjazd towarzystw śpiewaczych połączony z poświęceniem sztandaru chóru męskiego „Halka”. Uroczystość odbyła się w niedzielę 26 lipca 1885 r.⁴⁶ Dzień wcześniej w lokalu Musielewiczów nazywanym „Ogrodem Elżbiety” (*Elisabeth Garten*) przy ulicy J. i J. Śniadeckich

⁴⁴ Odcinek dawnej Hoffmannstrasse, niegdyś skomunikowany z ul. Gdańską, którą szedł kondukt, pierwotnie był przedłużeniem obecnej ul. Piotra Skargi, natomiast obecnie nie posiada formy ulicy, lecz deptaku stanowiącego integralną, południową część placu Wolności.

⁴⁵ *Die Leichenfeier für Oberbürgermeister Braesicke*, „Bromberger Zeitung”, nr 241 z 14.10.1898 r.

⁴⁶ (Gesang-Verein „Halka”), „Bromberger Zeitung”, nr 172 z 27.07.1885 r.

przykład przywołać można imprezę zorganizowaną w ogrodzie Patzera, podczas której członkowie polskich stowarzyszeń świętowali 100. rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 Maja⁵⁰.

Bydgoszcz pod pruskim zaborem stała się silnym ośrodkiem administracyjnym, wojskowym i przemysłowym. Ukształtowany układ urbanistyczny wypełniła zabudowa o rozmaitym standardzie i przeznaczeniu. Wpłynęło to na powstanie pewnych stref funkcjonalnych. Główne obiekty użyteczności publicznej skoncentrowane zostały nieopodal Starego Miasta zwłaszcza w rejonie ulic Jagiellońskiej oraz Wałów Jagiellońskich (sądy). W zakresie struk-

tur architektonicznych oraz zagospodarowania poszczególnych nieruchomości w 2. połowie XIX wieku obserwujemy zjawisko może nie tyle planowe, co intuicyjne związane z dominacją określonego charakteru zabudowy i jej przeznaczenia. Na przykład ulicę Długą na Starym Mieście można by przyporządkować funkcji handlowej, podobnie ulicę Gdańską, która stała się główną, reprezentacyjną ulicą wyznaczającą oś kompozycyjną Śródmieścia. W marcu 1852 r. radni

Zur Bauung in Zuerich.

Zur Bebauung des Eigenheim-Viertels.
Wie wir erfahren, ist die Nachfrage nach Bauplätzen auf dem Gelände des Eigenheim-Viertels eine außerordentlich rege. So erfreulich die voraussichtlich schnell fortschreitende Bebauung auch an sich ist, so bleibt es doch, wie uns dazu gedrungen wird, zu bedauern, daß vorläufig wenig Neigung zu bestehen scheint, vermietbare Eigenhäuser zu bauen. Man sollte meinen, daß sich unter den hiesigen Architekten und den Baugewerksfirmen einige finden müßten, die Wohnliche Eigenhäuser errichten und vermieten. Mit einem Kostenaufwande von 30 000 Mark für ein Einzelhaus oder 50 000 Mark für ein Doppelhaus ließen sich sehr wohl Wohnungen schaffen, für die bei der bevorzugten Lage gern 2100 oder im Doppelhause 1800 Mark Miete gezahlt werden. Unter den Beamten und Offizieren, die mit ihrer Versekung zu rechnen haben, werden nur wenige selbst bauen wollen, hier müssen also, wie das ja auch in anderen Städten geschieht, Baugesellschaften oder Baufirmen eintreten. Ein großes Risiko ist wohl kaum damit verbunden, da Wohnungen in so bevorzugter Lage mit Gartenbenutzung und in nächster Nähe der Stadt immer begehrt sind, und meist auf den Nachfolger im Amt überzugehen pflegen. Wenn in dieser Beziehung nichts geschieht, bleibt das Eigenheim-Viertel gerade denjenigen Kreisen verschlossen, die durch die Annehmlichkeiten der Wohnung an die Stadt gefesselt werden sollen. Mancher von ihnen würde weniger Wert auf seine schnelle Versekung legen, und dauernd festhaft werden, wenn ihm Gelegenheit gegeben ist, die erprobte Wohnung später als Eigentum erwerben zu können.

*** Zu der Extranee-Keisepfung am König-**

7. Notatka dotycząca Sielanki w „Bromberger Zeitung”, nr 69 z 22 III 1914 roku, pt. „Zur Bebauung des Eigenheim-Viertels”.

⁵⁰ Program uroczystości składał się z takich elementów jak występ Towarzystw Śpiewaczych „Cecylia” i „Halka”, spektakl teatralny „Wesele w Prądniku”, zatańczenie na scenie w strojach narodowych „Mazura”. Por. *Zur Sakularfeier der polnischen Konstitution*, „Bromberger Zeitung”, nr 102 z 4.05.1891 r.

miejszy zdecydowali o nabyciu terenu przyległego do ulicy Gdańskiej, podówczas nazywanego od nazwiska właściciela gruntu *Bohmschen Platz* lub też placem armatnim (*Kannonenplatz*) i zarezerwowaniu go na rynek⁵¹. Dwa lata później istniał już plac Wolności, który mieszkańcy chcieli przeznaczyć na cotygodniowe jarmarki. Interesującym zjawiskiem związanym z początkowym okresem istnienia placu jest jego wydzierżawianie na roczne okresy w wyniku przetargu ofertowego⁵². W 1860 r. z prywatnej inicjatywy Helmutha von Weltziena plac zyskał elegancką aranżację. Wówczas też zmieniono nazwę na *Weltzienplatz* dla uhonorowania jego osoby. W kolejnej dekadzie południową część placu zajęła ewangelicka świątynia (obecny kościół parafialny pw. św. św. Piotra i Pawła), która nadal stanowi dominantę architektoniczną tej części miasta. Przywołane osiedla przydworcowe nieznacznie różniły się pod względem krajobrazu architektonicznego. W obrębie elżbietańskiego powstawały zwłaszcza bardziej reprezentacyjne kamienice, zaś na fryderycjańskim przeważała zabudowa skromniejsza, choć i tu odnajdujemy przykłady budynków wyróżniających się pod względem formy architektonicznej. Wiele nieruchomości związanych było z działalnością usługową i wytwórczością reprezentowaną przez warsztaty i fabryki. Szczególnie dużo występowało ich na nieruchomościach po południowej stronie ulicy Dworcowej wyłączonych z układu przestrzennego przywołanych osiedli oraz na obszarze dzielnicy fryderycjańskiej.

Proces kształtowania przestrzeni wykorzystywał dogodnie ukształtowanie terenu oraz położenie nad rzeką. Na nieruchomościach położonych na terenach nadrzecznych oraz w sąsiedztwie dworca lub dogodnie z nim skomunikowanych za pośrednictwem bocznic kolejowych, lokalizowano rozmaite warsztaty i fabryki. W przypadku Bydgoszczy rozbudowa struktury urbanistycznej postępowała stopniowo i była podyktowana przede wszystkim wzrostem demograficznym oraz industrializacją, której potrzeby sprawiły, że szczególnie w rejonie dzielnic przydworcowych znajdowało się wiele parcel z zabudową złożoną z kamienicy w części frontowej i obiektów warsztatowo-produkcyjnych na zapleczu. Funkcja mieszkalna koncentrowała się na obszarze miasta lokacyjnego, wzdłuż głównych ulic wylotowych z miasta, a od przełomu XIX i XX wieku w nowych dzielnicach zakładanych na wschód od ulicy Gdańskiej. Ponadto w gminach podmiejskich, gdzie występowały wolno stojące, parterowe, jednorodzinne domy. Te ciągnące ku Bydgoszczy wsie także objął proces miastotwórczy przekształcający je w podmiejskie dzielnice. W rezultacie powoli tworzyła się siatka ulic, zabudowa zagęszczała się, przechodząc w układ częściowo zwarty lub zwarty, a ponadto

⁵¹ APB, Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 1018.

⁵² APB, Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 941 i 942.

zaczęto wznosić budynki kilkukondygnacyjne, jednakkamienice budowane na peryferiach odznaczały się często niskim standardem mieszkań. Wszystkie te zagadnienia znajdują odzwierciedlenie w rozproszonych artykułach i notatkach prasowych.

Zmiana przynależności państwowej Bydgoszczy i przyłączenie jej powtórnie do Polski w 1920 roku zakończyła czas rozwoju urbanistyczno-architektonicznego pod panowaniem pruskim.

Podsumowując, można stwierdzić, że prasa stanowi wartościowy materiał źródłowy, który daje szansę na dotarcie do istotnych faktów związanych z dziejami Bydgoszczy. Jestem zdania, że przytematach z zakresu architektury i urbanistyki objęcie prasy choćby wrywkową kwerendą jest nie tylko uzasadnione, ale wręcz konieczne, zwłaszcza w przypadku niemożności dotarcia do właściwych dokumentów archiwalnych, ich braku, niekompletności, a ponadto w celu zweryfikowania i pozyskania dodatkowych wiadomości tworzących tło oraz ukazujących problematykę w szerszej perspektywie. Jednak mimo interesującej zawartości merytorycznej prasa wydawana w czasach zaboru pruskiego jest zbyt mało wykorzystywanym materiałem, który w wielu kwestiach z zakresu architektury i urbanistyki, a zwłaszcza funkcjonowania przestrzeni publicznej zawiera wiele cennych, skądinąd nieznanymi informacjami.

Press as a source of shaping and functioning of the urban-architectural organism of Bydgoszcz during the times of the Prussian Partition presented based on selected examples

keywords: Bydgoszcz, Prussian Partition, urban-architectural organism, studies, sources, press

Summary

The principal materials for studies on the shaping and functioning of the urban-architectural organism include technical documentation, cartography and other documents collected in archives. Sometimes, however, these sources are incomplete. Therefore, this article has been written based on searches in Bydgoszcz newspapers, which purpose is to focus attention on analytical usefulness of the press and thus its importance for researchers involved in studying the local history, as well as history of architecture and urban planning. The article also mentions selected information on building matters and celebrations taking place in the city of Bydgoszcz, taken from press advertisements, articles and newspapers published during the times of the Prussian Partition. These examples show a broad

spectrum of news contained in newspapers, which are still underestimated as a source of information providing the date of construction and builders of individual structures, describing their architecture, as well as development and functioning of public spaces, focusing in particular on the most exclusive neighborhoods.

**Die Presse als Quelle für die Forschung über die Gestaltung
und das Funktionieren der städtebaulichen und architektonischen
Anordnung von Bydgoszcz im preußischen Teilungsgebiet
an ausgewählten Beispielen**

Schlüsselwörter: Bydgoszcz, preußisches Teilungsgebiet, städtebauliche und architektonische Anordnung, Forschung, Quellen, Presse

Zusammenfassung

Das Grundmaterial für die Forschung über die Gestaltung und das Funktionieren der Stadt- und Architekturanordnung stellen: Projektdokumentation, Kartografie und andere in Archiven gesammelten Dokumente dar. Diese Quellen können jedoch unvollständig sein. Dieser Artikel basiert daher auf der Abfrage von Tageszeitungen aus Bydgoszcz, und sein Ziel ist, auf die inhaltliche Nützlichkeit der Presse, und damit auf ihre Bedeutung für die Geschichtsforscher sowohl der lokalen Geschichte, als auch der Geschichte der Architektur und der Stadtplanung aufmerksam zu machen. Abgerufen wurden im Text ausgewählte veröffentlichte Informationen zu Bauproblemen und Feierlichkeiten im städtischen Raum von Bydgoszcz, welche Anzeigen, Erwähnungen und Presseartikeln aus der Zeit des preußischen Teilungsgebiets entnommen wurden. Diese Beispiele zeigen ein breites Spektrum von Nachrichten aus Zeitungen, die immer noch unterschätzt werden, unter anderem sind es Informationen über Bauzeit und Bauunternehmer, architektonische Formen, sowie ihre Annäherung an Form und Funktion öffentlicher Räume unter besonderer Berücksichtigung repräsentativer Zonen.